

תוכנית לימוד לסמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

"מורנו" להחזיר עטרה ליושנה

סמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

מכון גבוה
ללימודי היהדות
ירושלים

יסודות ומבוא להלכות תפילה (יחידה 9)

תפילת תשלומין

יחידה מספר 9

ביחידה 4 למדנו שחלקו תנאים אם סוף זמן שחרית הוא בארבע שעות או בחצות. בהמשך למחלוקת, הוזכרה האפשרות להשלים את התפילה, במידה ולא התפללו אותה בזמנה. ביחידה זו נעמיק באפשרות וחובת השלמה זו.

תשלומין

ביחידה מספר 4 (עמוד 2) הבאנו את המשנה ואת דברי הגמרא עליה –

משנה מסכת ברכות פרק ד משנה א

תפלת השחר עד חצות. רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות. תפלת המנחה עד הערב, רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה. תפלת הערב אין לה קבע, ושל מוספין כל היום. רבי יהודה אומר: עד שבע שעות

בהמשך היחידה (שם) הובא תירוץ הגמרא, לקושיה שהובטח שנעסוק בה בהמשך (עיין בהערת שוליים מספר 1, שם). נעמוד בהתייבות זו, ונלמד את הגמרא במלואה –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד א

וכולי עלמא עד חצות ותו לא? והאמר רב מרי בריה דרב הונא בריה דרבי ירמיה בר אבא אמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל ערבית - מתפלל בשחרית שתיים, שחרית - מתפלל במנחה שתיים! - כולי יומא מצלי ואזיל, עד חצות - יהבי ליה שכר תפלה בזמנה, מכאן ואילך - שכר תפלה יהבי ליה, שכר תפלה בזמנה - לא יהבי ליה

הגמרא מקשה מדברי רבי יוחנן, האומר שאם לא התפלל שחרית, יתפלל מנחה שתיים. הגמרא מניחה שרבי יוחנן מציג שיטה שלישית – עד מתי ניתן להתפלל שחרית? רבי יהודה – ארבע שעות. חכמים – חצות. רבי יוחנן – עד הערב, כדין תפילת המנחה. השטמ"ק רומז לקושיה שקשה להתעלם ממנה –

שיטה מקובצת מסכת ברכות דף כו עמוד א

הוא הדין דהוה יכיל לשנויי טעה שאני ומתניתין מיירי בלכתחלה

לכאורה דברי השטמ"ק זועקים מן הגמרא. רבי יוחנן אומר שמי שטעה ולא התפלל בזמן יכול להשלים את התפילה במועד מאוחר יותר. מדוע הגמרא משווה את דבריו לדברי התנאים במשנה, המדברים על זמן התפילה לכתחילה?

תשובת השטמ"ק רק מעמיקה את השאלה. צודקים, אכן ניתן לתרץ כך. אך הגמרא בחרה אחרת. מדוע היא בחרה אחרת? לכאורה לא בכדי הגמרא התעלמה מהאפשרות הפשוטה, הברורה מתוך דברי רבי יוחנן עצמו.

❖ הרחבות – תירוצים אחרים לקושיית השטמ"ק

אנו מניחים שהגמרא הייתה ערה לאפשרות שנראית לנו פשוטה יותר, ובחרת בדווקא להתעלם ממנה, בכדי ללמד אותנו דברים נוספים. נעמיק בהם כעת.

כאמור, בשאלת הגמרא, הגמרא בחרת להתייחס לדברי רבי יוחנן כמגדיר שני טווחי זמן לתפילות ערבית ושחרית – זמן ערבית נמשך במשך זמן תפילת שחרית, חזן תפילת שחרית נמשך במשך זמן תפילת מנחה. התירוץ אינו דוחה את ההנחה הזאת. הוא אומר ש"כולי יומא מצלי ואזיל", עקרונית ניתן להתפלל במשך כל היום (לכאורה לפי זה ניתן להתפלל ערבית גם אחרי סוף זמן תפילת שחרית. נענין בזה בהמשך). אך יש שני טווחי זמן – בשחרית – תפילה עד ארבע שעות/חצות תקנה להתפלל שכר תפילה בזמנה; תפילה בהמשך היום תקנה לו שכר תפילה בלבד.

ראוי לציין שגם הגדרה זו עצמה קשה. לכאורה הטענה היא שיש זמן לתפילת שחרית, חזן אחר שהוא זמן שחרית שאינו הזמן. מה זה אומר שיש זמן שהוא זמן התפילה אך לא זמן התפילה בזמן? אם זה לא הזמן, מה זה כן?

דבר נוסף שמפתיע בתירוץ הגמרא – הגמרא בוחרת להכניס מדוע הגמרא אומרת ש"כולי יומא מצלי ואזיל"? לכאורה אמירה זו איננה נובעת מדברי רבי יוחנן. רבי יוחנן רק אמר שאפשר להתפלל את תפילת ערבית בצמוד לשחרית, ואת שחרית בצמוד למנחה. מניין לגמרא שניתן להתפלל "כולי יומא"? לכאורה ניתן להעלות שלוש אפשרויות –

- א. מינוח זה מכוון לתפילת שחרית, וכוננת הגמרא היא – ניתן להתפלל את תפילת שחרית בכל שעות היום (ולא הלילה). שעות היום מחולקות לטווחי הזמן הנ"ל. הבנה זו היא חרב פיפיות, שיתרונה הוא גם חסרונה. לפי אפשרות זו, המשפט הזה אינו אומר לנו דבר שלא ידענו בלעדיו. פירוש זה פוטר אותנו מהעמקה במשפט, אך מותיר את השאלה מדוע הגמרא טרחה לומר את זה?
- ב. פשט המשפט – את כל התפילות של אותו היום ניתן להתפלל באותו היום. לפי אפשרות זו עקרונית ניתן להתפלל את תפילת ערבית גם בזמן מנחה הסמוכה, אך לא את שחרית בזמן ערבית, שהרי זהו כבר היום הבא. כיוון זה יתחזק בשאלת הגמרא הבאה – האם ניתן להתפלל מנחה בזמן ערבית. מדוע מנחה שונה? לכאורה בגלל שמדובר ביום הבא.
- ג. משפט זה נועד לדחות את ההבנה הקודמת שלה. הגמרא מניחה שרבי יוחנן מגדיר טווחי זמן לתפילות. זו הנחת הגמרא – רבי יוחנן חולק על התנאים האחרים, שהרי הם אומרים שזמן שחרית מסתיים בארבע שעות או חצות, ואילו הוא סובר שזמן שחרית מסתיים בשקיעה! על כך אומרת הגמרא – כלל לא. יש זמנים לתפילות. מעבר לזמני התפילות, יש עיקרון שניתן להשלים את התפילות בכל זמן עתידי. רבי יוחנן רק בא ללמדנו כיצד להשלים את התפילה.

משלושת התירוצים הללו עולות שלוש אפשרויות –

- א. זמני תפילות ערבית ושחרית מחולקים לשניים – זמן ראשון – זמן התפילה. זמן שני – הזמן הנספח לתפילה הבאה. בזמן התפילה השני המתפלל אינו זוכה לשכר תפילה בזמנה.
- ב. בכל יום יש חובה להתפלל שלוש תפילות. עקרונית ניתן להתפלל אותן בכל עת במשך היום. אך שכר תפילה בזמנה ניתן רק למי שמתפלל בשעות הנקובות במשניות.
- ג. יש זמן מוגדר לתפילות. טעה ולא התפלל בזמן – בידיו להשלים את התפילות בעתיד. האופן הנכון להשלמת התפילות הוא כנספח לתפילה אותה הוא מתפלל באותה עת.

שימו לב שבאפשרות ג' עולה האפשרות של השלמת התפילה. לפי שתי האפשרויות הראשונות, תירוץ הגמרא אינו מוותר על הנחת השאלה, שרבי יוחנן מדבר על שני טווחי זמן לכל תפילה. האפשרות השלישית מכניסה משהו חדש – איננו עוסקים בזמן מורחב של התפילה, אלא באפשרות השלמתה. כפי שנראה, מחלוקות ראשונים רבות מבוססות על קריאות אלה. הראשונים קוראים לאפשרויות אלו "תשלומין", ללא הבחנה בין אם כוונתם כאפשרות א, ב או ג. את כוונתם נדלה מתוך ההלכות שהם קובעים. בהמשך נבחין בין מושג "תפילה שלא בזמנה" לבין מושג "תשלומין" רק בכדי להקל על ההבנה. הראשונים לא הבחינו בין המושגים הללו.

❖ הרחבות – האם היחס לערבית שונה בגלל שתפילת ערבית רשות?

השלמת תפילת מנחה כמקרה מבחן

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד א

איבעיא להו: טעה ולא התפלל מנחה, מהו שיתפלל ערבית שתיים? אם תמצא לומר טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים – משום דחד יומא הוא, דכתיב ויהי ערב ויהי בקר יום אחד, אבל הכא – תפלה במקום קרבן היא, וכיון דעבר יומו בטל קרבנו; או דילמא, כיון דצלותא רחמי היא – כל אימת דבעי מצלי ואזיל? – תא שמע: דאמר רב הונא בר יהודה אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל מנחה – מתפלל ערבית שתיים, ואין בזה משום דעבר יומו בטל קרבנו

הגמרא מתלבטת אם גם למנחה יש מועד להשלמה. מצד אחד, עבר זמנו בטל קרבנו. מצד שני, "תפילה רחמי היא", מדוע שנגביל את התפילה?

הגמרא מציעה ש"חד יומא הוא". לכאורה אמירה זו תגביל לחלוטין את האפשרות השלישית שהצענו. אולי מהותית ניתן להשלים את התפילות בעתיד, אך ישנה מגבלה שהשלמה זו תעשה באותו היום בלבד. סביר

יותר שהגמרא מבררת אם ההבנה השנייה שהצענו לעיל היא הנכונה. לחילופין, יתכן שהאפשרות הראשונה היא הנכונה, ובכל זאת, מעבר למגבלה של זמן התפילה הבא ישנה מגבלה נוספת, שזמן זה יהיה באותו היום. מצד שני, אמירת הגמרא "כיוון דצלותא רחמי הוא, כל אימת דבעי מצלי ואזיל" נשמעת בדיוק כמו האמירה השלישית. אמנם יש זמני תפילות מוגדרים, אך בסופו של דבר התפילה היא פנייה של האדם לקב"ה. לכאורה אין סיבה להגבילה בזמן. כאמור, לא יהיה בכך קיום של מצוות התפילה כתקנתה בזמנה, אך אי אפשר לומר שהאדם לא פנה לקב"ה בתפילת המנחה (גם אם הוא התפלל אותה למחרת).
פן אחר שהגמרא מעלה זה שתפילות כנגד הקרבנות. האור שמח תולה את התלבטות הגמרא בשאלה אם אבות תקנום או כנגד תמידים תקנום –

אור שמח הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה ט

נראה דזה רק אי נימא תפלות אבות תקנום, ואם כן צריך להתפלל למחר משום תפלות אבות, אבל אי נימא דתפלות כנגד תמידים תקנום, אם כן עבר יומו בטל קרבנו

כמובן שצריכים לדקדק בדברים. אם שחרית תוקנה כנגד תמיד של שחר, הרי בעבור זמנו בטל קרבנו! אם לא הקריבו את התמיד של שחר, אין אפשרות להקריב אותו יחד עם התמיד של בין הערביים.
מעבר לכך, האם ניתן לדייק ממסקנת הגמרא שהתפילות תוקנו דווקא על ידי האבות, ולא כנגד תמידין? המאירי מציע כיוון המגשר על הפער –

בית הבחירה (מאירי) מסכת ברכות דף כו עמוד א

חוזר ומתפלל י"ח לתשלומין תפלת המנחה ששכח ואין אומרים עבר יומו בטל קרבנו שהרי אף איברים ופדרים שמתעכלין כל הלילה מקרבן היום שעבר

כלומר, גם על הצד שהתפילות תוקנו כנגד הקרבנות, יש הצדקה להתפלל מנחה בזמן ערבית, מכיוון שתפילת ערבית תוקנה כנגד האברים והפדרים, אם כך כל תקנת ערבית היא מעין השלמה לתמיד של בין הערביים (ויותר קרבנות היום).

בהקשר של החקירה שלנו, יתכן ותהיה נפקא מינה בין ההבנות – אם ניתן להשלים את המנחה מאוחר יותר בגלל ש"תפילה רחמי היא", לכאורה ניתן להתפלל אותה גם למחרת. לפי המאירי, ההצדקה להשלים את המנחה הוא רק בזמן עיכול אברים ופדרים. כלומר, על הצד שהתפילות תוקנו כנגד הקרבנות, ההצדקה להשלים את התפילה אחרי זמנה נובעת ממסגרת של הקרבנות, ולא מכך שחובת התפילה (או אפשרות התפילה. ראה הרחבה על כך בהמשך) נותרת בעינה גם אחרי זמנה.

ברם, כאמור, גם המאירי, וגם האור שמח, מוכרחים להודות שהתקנה איננה מקבילה לחלוטין לסדרי הקרבנות. דווקא קל יותר להצדיק את השלמת המנחה בערבית (כאמור, מבחינה מסוימת אכן עושים כך במקדש) מאשר להצדיק את השלמת שחרית בזמן התמיד של בין הערביים!
הרב סולוביצ'יק מציע הבנה אחרת –

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביצ'יק) מסכת ברכות דף כו עמוד א

יתכן דהגמרא מסתפקת ביסוד הדין דטעה בשחרית שמתפלל במנחה שתיים, האם זהו מדין תשלומין, או דהוי חפצא וקיום דתפלת שחרית שלא בזמנה

כפי שהובהר לעיל, הראשונים כולם קוראים להשלמת התפילה שלא בזמנה "תשלומין". הגרי"ד משתמש בשני מונחים שונים בכדי לסייע לנו להבין הבדל בין שני סוגי תפילות תשלומין.
"מדין תשלומין" – כלומר, חובת התפילה הסתיימה לגמרי, אך יש דרך לשלם על כך – על ידי תפילה אחרת (לדוגמא – ערבית נוספת במקום מנחה), שתהווה תשלום על התפילה שהחסיר.

"חפצא וקיום דתפילת שחרית שלא בזמנה" – כלומר, זו תפילת שחרית לכל דבר ועניין, למעט זמן התפילה. לפי ההבנה הראשונה, בסוף זמן התפילה כבר אין אפשרות להתפלל את התפילה. אך ישנה תקנה לשלם עליה באופן אחר. לפי ההבנה השנייה, ניתן להמשיך להתפלל את התפילה הזו בזמן אחר, אלא שהמתפלל בשעה זו אינו מקבל שכר תפילה בזמנה.

הנחת היסוד של המימרא "עבר זמנו בטל קרבנו" היא שהתפילה שמתפללים מאוחר יותר היא אותה התפילה עצמה, ולכן היא כפופה למסגרת היומית. אבל אם התפילה היא תשלום על התפילה, בזמן שכבר אינו מחובר במהותו לתפילה המקורית, לכאורה אין סיבה שאפשרות התשלום על מנחה לא תימשך ליום הבא.

מבחינה זו, לכאורה הדברים נכונים גם ביחס לתפילת ערבית ושחרית. אם ניתן להתפלל שחרית בזמן מנחה, אמנם אין זו תפילה בזמנה, אך היא עדיין כפופה למסגרת היומית. אם תפילת שחרית בזמן מנחה הוא

תשלום, אפשרות חלופית לקיום המצווה (תוך ויתור על שכר תפילה בזמנה), לכאורה מדובר על חובה חדשה, ומבחינה עקרונית אין סיבה להגביל את אפשרות השלמה זו לאותו היום בלבד.

ביחידה 4 עסקנו במחלוקת ראשונים דומה, ביחס להשלמת תפילת שחרית שלא בזמנה. למדנו שגם אם איחר ולא התפלל שחרית עד שעה רביעית, יכול להשלים את התפילה בהמשך היום. הרמב"ם מבחין בין שני מושגים שונים – תפילת שחרית שלא בזמנה (אחרי שעה רביעית), לעומת השלמת התפילה על ידי תפילה אחרת (תפילת מנחה פעמיים, כאשר השנייה מהווה השלמה לתפילת שחרית). הריף, לעומתו, לא הבחין בין שני אלה. בכל מקרה מדובר על תפילת שחרית. יש תפילת שחרית בזמנה (עד ארבע שעות) ושאינה בזמנה – כל זמן שאחרי שעה רביעית. ההבחנה היא רק באופן בו מתפללים תפילה זו – האם מתפללים אותה בפני עצמה, או שיש להתפלל מנחה לפנייה (בהגיע שעת המנחה).

השלמת התפילה מאוחר יותר מזמן התפילה הבאה

כאמור, נפקא מינה בין ההבנות שהוצגו היא משך הזמן בו ניתן להשלים את התפילה שחסרה. לפי ההבנה הראשונה – לכאורה רק במשך זמן התפילה הסמוכה (על אף שטרם ביארנו מדוע זו מסגרת הזמן הנוספת), לפי ההבנה השנייה – במשך אותו היום, לפי ההבנה השלישית לכאורה אין מגבלת זמן להשלמת התפילה. מדוע שתהיה הגבלת זמן להשלמת התפילה? נראה שהרמב"ם והראב"ד חולקים בשאלה זו –

רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה י

טעה ולא התפלל לא תפלה זו ולא תפלה הסמוכה לה, אינו משלם אלא אחרונה בלבד, כיצד? טעה ולא התפלל לא שחרית ולא מנחה מתפלל ערבית שתיים ראשונה ערבית והאחרונה תשלומי מנחה, אבל שחרית אין לה תשלומין שכבר עבר זמנה וכן בשאר תפלות

הרמב"ם כותב "שכבר עבר זמנה". מניין לו זאת? אמנם רבי יוחנן אומר שאם טעה ולא התפלל שחרית, יתפלל מנחה שתיים. אך מניין לרמב"ם שאם טעה ולא התפלל שחרית בזמן מנחה, שלא יתפלל אותה בזמן ערבית?

לכאורה הבסיס לקביעה זו הוא לשון הגמרא שהצגנו בתחילת הדברים. הגמרא מציגה שרבי יוחנן חולק על התנאים במשנה. לפי רבי יוחנן, ניתן להתפלל שחרית עד הערב. קביעתו איננה שניתן להשלים את שחרית מאוחר יותר, אלא שמסגרת הזמן של התפילה רחבה יותר ממה שאמרו התנאים. לכאורה המשמעות היא כהבנה הראשונה שהצגנו בתחילת השיעור. יש שתי מסגרות זמן לתפילת שחרית – עד ארבע שעות (להלכה כרבי יהודה), ומאוחר יותר, עד הערב. הזמן השני הוא מסגרת זמן שנייה עבור תפילת שחרית, אך בכלות הזמן הזה, אין אפשרות להשלים את התפילה.

נראה שכך הרמב"ם מסיק את הדברים מתוך הגמרא. ברם אין בכך בכדי לבאר מדוע להגדיר כך את מסגרות הזמן.

ביחס לתפילת שחרית ניתן לבאר שהמסגרת היומית של התפילה מאפשרת להשלים את התפילה בהמשך היום. ביחס לתפילת מנחה למדנו לעיל את דברי המאירי, שניתן להצדיק את השלמת תפילת מנחה בלילה, במקביל להקטרת האברים והפדרים. ברם, קצ"ע מדוע שלא תהיה אפשרות להשלים את תפילת ערבית במשך היום הבא כולו. הראב"ד חולק על הרמב"ם –

גהת הראב"ד על הרמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה י

ראיתי בדעתו שאינו משלם טעות אלא בסמוך לו, ולפיכך אמר: שחרית אין לה תשלומין, שכבר עבר זמנה. ודעת יחידית היא זו, מפני שראה העניין בסמוכין משחרית למנחה וממנחה לערבית ומערבית לשחרית. ואני אין לי להורות בה לא איסור ולא היתר, ואם רצה להשלים ישלים.

אבל אני אומר: אם נזכר בסמוכה לה ולא השלים טעותו, ורוצה להשלים במופלגות, אינו משלים, מפני שהוא ביטול במזיד. עוד נראה לי שכל אלו התשלומים שאמרו אינם אלא עם התפלה האחרת שבאה בזמנה, הואיל ושעת תפלה היא

בסוגיות נאמר שניתן להשלים את תפילת מנחה יחד עם ערבית, ואת ערבית יחד עם שחרית. לכאורה הרמב"ם לומד מכאן שאין אפשרות להשלים את התפילות מאוחר יותר. הראב"ד מעיר על כך שתי הערות –

1. במימרות שבגמרא מתוארת השלמת התפילה בתפילה בסמוכה לה. הרמב"ם מסיק מכך שניתן להשלים את התפילה בתפילה הסמוכה לה בלבד. הראב"ד חולק ואומר שכוונת המימרא שונה. היא מגדירה שאופן השלמת התפילה צריך להיות על ידי סיפוח התפילה שהחסיר לתפילה אחרת. אין אפשרות להתפלל את התפילה הזו במנותק מכל תפילה אחרת. השלמה זו יכולה להיעשות רק במסגרת תפילה קיימת. בדרך כלל היא תעשה בתפילה הסמוכה, אך אין בכך קביעה מהותית. תפיסה דומה מאוד עולה בדברי הרשב"א –

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף כו עמוד א

יש מפרשים דהוא הדין והוא הטעם (שכשם שיכול להשלים שחרית במנחה, יכול להשלימה בתפילת ערבית), **וכן נראה**, ומיהו דווקא בזמן תפילה, לפי שכיון שהוא זמן תפלה והוא עסוק בתפלתו חוזר ומשלים מה שטעה בתפלתו, אבל שלא בזמן תפלה לא, שאם לא כן מאי "מתפלל ערבית שתיים" ו"מתפלל מנחה שתיים" דקאמר?

הרשב"א פוסק בדיוק כך – ניתן להשלים את התפילה שהחסיר בכל זמן עתידי. הברייתא עוסקת בהשלמת שחרית במנחה ללמדנו שהשלמת התפילה צריכה להיעשות כנספחת לתפילה אחרת, ולא בפני עצמה. אך אין בכך הגבלה לאפשרות השלמת התפילה בזמן התפילה הבאה אחריה בלבד.

2. כפי שנלמד בהמשך (וכפי שכבר ציינו ביחידה 4), אפשרות התשלומין ניתנה רק עבור מי שהחסיר את התפילה בשוגג. מי שהחסירה במזיד הפסיד את האפשרות הזו. מי שהחסיר תפילה, ולא השלים אותה בזמן התפילה הסמוכה לה, בדרך כלל לא יוכל להצדיק את הטענה שזה קרה בשוגג. לכן, בפועל, פעמים רבות אכן לא תהיה אפשרות להשלים אחרי התפילה הסמוכה לה. אך אין בכך קביעה מהותית ביחס להגדרת גדרי התשלומין. זו טענה טכנית: פעמים רבות יהיה קשה להצדיק החסרה של שתי תפילות סמוכות. זו קביעה מעשית; אין בכך קביעה הלכתית. נראה שהבה"ג סובר כראב"ד –

ספר הלכות גדולות סימן א - הלכות ברכות פרק רביעי עמוד נ

שכח ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים, שכח ולא התפלל בשחרית מתפלל במנחה שלש של ערבית ושל שחרית ושל מנחה

כמובן שאפשרות השלמת התפילה שהחסיר מותנית בכללים הרגילים: אפשרות התשלומין קיימת רק אם החסיר את התפילה בשוגג. כפי שאומר הראב"ד, בדרך כלל החסרת שתי תפילות סמוכות תהיה כרוכה בפשיעה כל שהיא. אך אם לא פשע, אכן ניתן להשלים גם מספר תפילות בתפילה הבאה. אגב, הטור מגביל את הבה"ג – כאפשרות השנייה שהצגנו לעיל!

טור אורח חיים הלכות תפלה סימן קח

כתב בה"ג... רצונו לומר: כל זמן שלא עבר היום יש תשלומין לתפלותיו

ברם, רבנו שמחה חולק על כך, ואומר שאין הגבלת זמן להשלמת התפילות –

הגהות מיימוניות הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ג הלכה י אות כ

רבינו שמחה כתב שאם טעה ולא התפלל אחת מן התפלות, ונזכר אפילו אחר עשרה ימים, מסתבר שמשלימה, דכיוון שאין בו משום "עבר יומיו", מה לי למחר ומה לי לאחר עשרה ימים?

רבנו שמחה מחזיר אותנו לדברי הגמרא לעיל. הגמרא מציעה שלא ניתן להשלים את תפילת מנחה בערבית, מפני שעבר יומו, כהבנה השנייה שהצגנו. אך הגמרא מכריעה שניתן להשלים. כלומר, ההבנה השנייה נדחית! ממילא מסיק רבינו שמחה שלא רק שדברי הטור אינם נכונים, גם אין הגבלה עקרונית להשלמת התפילה בכל זמן עתידי!

הפסיקה הראשונה של הראב"ד מבטאת משהו נפלא. הוא מצהיר כי "אין בידיו להתיר או לאסור". אם אדם רוצה להשלים את תפילותיו, הראב"ד לא יעמוד כנגד ויאסור זאת עליו.

כמי סוברים בעלי התוספות?

תוספות מסכת ברכות דף כו עמוד א

טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתיים ... אם איחר עד המנחה נראה דעבר זמנו בטל קרבנו, כיון ששהה כל כך, ולאחר ב' תפלות לא מצינו שתיקנו חכמים לחזור ולהתפלל אם שכח, ואפילו תפילה אחת, אם בטל במזיד, לא יוכל לתקן, ובסמוך קרי ליה 'מעוות לא יוכל לתקון'

מצד אחד, בעלי התוספות נשמעים כדברי הראב"ד – "כיוון ששהה כל כך" – עקרונית ניתן להשלים, אך בדרך כלל יש בכך שהייה שאיננה מוצדקת. המשמעות תהיה שאם ישנה הצדקה לכך שלא השלים את התפילה, ניתן להשלים בתפילות עתידיות. מצד שני, "לאחר ב' תפילות לא מצינו שתיקנו חכמים לחזור ולהתפלל". מדוע בעלי התוספות כותבים את שני הדברים?

לכאורה בעלי התוספות אומרים כך – הראב"ד שאל מדוע שהשלמת התפילה תהיה מוגבלת לתפילה הסמוכה בלבד, ואומר – אין בכך משהו עקרוני. בדרך כלל לא תהיה אפשרות להשלים אחרי התפילה הסמוכה (מפני שהשכחה תיחשב כהזיד ולא התפלל), אך כאשר הלכתית ניתן להצדיק את השלמת התפילה מאוחר יותר זה בהחלט אפשרי.

בעלי התוספות אומרים שצריכים להתחיל הפוך. עקרונית אפשר להתפלל את התפילות רק בזמנן. חז"ל תיקנו אפשרות להשלים את התפילה מאוחר יותר. מכיוון שמציאותית בדרך כלל אפשרות זו קיימת רק בתפילה הסמוכה, חז"ל הרחיבו את האפשרות לתפילה הסמוכה בלבד.

בסופו של דבר עולה שבעלי התוספות מסכימים עם הרמב"ם. אך זכינו להסבר להגבלתו של הרמב"ם. הם אומרים שהראב"ד צודק שזה מתחיל ממהו טכני, ולא מהותי. אך מכיוון שמדובר בהרחבה של הדין, הקלה זו קיימת רק במקום בו בדרך כלל ניתן להצדיק את ההקלה.

רבינו יונה מציע פתרון לשלב את דעת הראב"ד והבה"ג עם דברי התוספות והרמב"ם –

רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד א

יש מפרשים שאפילו לא התפלל תפלות הרבה, לכולן יש להן תשלומין, והם אומרים שמי שהיה תפוס או חולה, כשיצא מבית האסורין או כשנתרפא, שיתפלל כל התפלות שהפסיד. ואין דעת מורי הרב נר"ו נוחה בזה ... מיהו אם ירצה להתפלל אותה בתורת נדבה ושיחדש בהם שום דבר, הרשות בידו, ונכון לעשות כן

השו"ע פוסק כדבריו –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף ד

אין תשלומין אלא לתפלה הסמוכה בלבד, שאם טעה ולא התפלל שחרית ולא מנחה, מתפלל ערבית שתיים: אחרונה לתשלומי מנחה, אבל שחרית אין לה תשלומין, וכן בשאר תפלות

סעיף ה

אף על פי שאין תשלומין אלא לתפלה הסמוכה לאותה תפלה, ותפלות (אחרות) שהפסיד אין להם תשלומין, אם רצה להתפלל אותה נדבה ושיחדש בה שום דבר, הרשות בידו; ונכון לעשות כן

עצה זו של רבינו יונה תקפה גם עבור מי שהזיד ולא התפלל –

סעיף ז

הזיד ולא התפלל תפלה אחת, אין לה תשלומין אפיו בתפלה הסמוכה לה, ואם רצה יתפלל אותה נדבה, ואינו צריך חידוש אם מתפלל אותה בתפלה הסמוכה לה

לסיכום:

רבי יוחנן אומר שניתן להשלים את תפילת ערבית או שחרית שאדם לא התפלל בתפילה הבאה אחריה. הגמרא מביאה את דבריו כשיטה החולקת על שיטות התנאים במשנה, הסוברים שזמן תפילת שחרית מסתיימת בשעה רביעית או החצות היום. הגמרא אומרת שמוסכם שניתן להתפלל בכל היום, אך אחרי שעה רביעית או ששית מקבל שכר תפילה שלא בזמנה בלבד. מניתוח ניסוחי הגמרא העלנו שלוש אפשרויות להגדרת תפילת התשלומין –

- א. לכל תפילה יש שני טווחי זמן – זמן התפילה, וזמן ההשלמה, שהוא במשך זמן התפילה הבא אחריו.
 - ב. בכל יום יש חיוב להתפלל שלוש תפילות. לכל תפילה יש זמן ייעודי, אך אם אינו מתפלל בזמן זה, רשאי להתפלל בזמן אחר במשך אותו היום.
 - ג. יש זמן מוגדר לכל תפילה. במידה ולא התפלל את התפילה בזמנה, רשאי להשלים אותה במועד מאוחר יותר.
- הגמרא שואלת אם ניתן להשלים את תפילת המנחה בלילה, בזמן תפילת ערבית. האור שמח מציג שיתכן שזה תלוי בשאלה אם תפילות אבות תקנום או כנגד תמידין תקנום. ברם, המאירי אומר שגם אם התפילות כנגד קרבנות, אין בהכרח ש"עבר יומו" בהגיע הלילה, שהרי גם במקדש הקטרת איברי היום נעשתה בלילה.

הצגנו כיצד הצדדים העולים מהסוגיה משקפים את ההבנות הללו. למסקנה ניתן להשלים את תפילת מנחה בזמן תפילת ערבית, מה שלכאורה דוחה את האפשרות השנייה. אך לא בהכרח – לפי שיטת המאירי, יתכן והגדרת ה"יום" שונה, כשם שהיא שונה במערכת הקרבנות, כאמור.

הגרי"ד מציע שהספק הוא אם השלמת התפילה היא "מדין תשלומין" או "חפצא וקיום" של התפילה החסרה. ביארנו את הצדדים שהציג כך – האם מדובר בתפילת שחרית שמתפללים בצהריים, או שמדובר בתפילת מנחה המהווה תחליף לתפילת שחרית? אם זו תפילת שחרית שמתפללים בצהריים, לכאורה אפשרות זו מוגבלת למסגרת היומית. אם זה תשלום על התפילה על ידי תפילה אחרת, לכאורה אין סיבה עקרונית שמסגרת היום תגביל את אפשרות ההשלמה. זה פותח בפנינו את שאלת הגבלת משך אפשרות ההשלמה –

השלמת התפילה מאוחר יותר מזמן התפילה הבאה

הרמב"ם פוסק שמי שלא התפלל שחרית בזמן מנחה אינו יכול להשלימה יותר, מכיוון שעבר זמנה, וכן בשאר התפילות. מהי משמעות "עבר זמנה"? דבר זה למדנו מתוך דברי בעלי התוספות – מכיוון שבדרך כלל אין הצדקה להחסרת השלמת התפילה מעבר לתפילה אחת, חז"ל תיקנו את אפשרות ההשלמה לתפילה הבאה בלבד. יתכן ותהיה הצדקה לעיכוב מעבר לכך, אך

הראב"ד אומר שאכן כך מדויק מן הסוגיה, אך לכאורה אין בכך סברא, ועל כן אין בידו לאסור על הבוחר להשלים את התפילה בזמן מאוחר יותר. יתכן וכוונת רבי יוחנן היא רק ללמד שאופן השלמת התפילה צריך להיות בהסמכתה לתפילה אחרת, אך לא בהכרח בסמוך לתפילה הבאה בדווקא. הרשב"א אכן פוסק בדיוק כך. כמובן שבמידה ולא השלים בתפילה הסמוכה, לכאורה יש לראות בכך הפסד התפילה במזיד, ואין להשלים תפילות אם החסיר אותן במזיד. כך גם עולה מדברי הבה"ג, האומר שאם שכח ולא התפלל ערבית ושחרית, מתפלל מנחה שלוש. הטור מבאר שזה נכון רק ביחס לערבית ומנחה, מפני שכך הוא מתפלל את כל התפילות של אותו היום באותו היום (בדומה להבנה ב לעיל), אך רבינו שמחה אינו רואה סברא לחלק בין השלמה מיידית והשלמה בעבור זמן רב. אם ניתן להתפלל ערבית בזמן מנחה הבאה אחריה, ניתן להתפלל אותה גם אחרי חודש. כל זאת, כמובן, רק במידה ויכול להצדיק את החסרת התפילה במשך כל התקופה.

רבינו יונה אומר שאפשר לסמוך על המיקלים ומאפשרים להתפלל גם מאוחר יותר, אלא שיתנה שאם אינו יכול להתפלל אותה כחובה, יתפלל אותה בתורת נדבה. השו"ע פוסק כדבריו.

כאשר התפילה הבאה איננה זהה לתפילה הקודמת

האם ניתן להשלים את התפילה שנשכחה, אם התפילה הבאה לא תהיה זהה לתפילה שהחסיר?
נעזר בניסוחו של הגרי"ד סולוביץ'ק לחקירה שעומדת בשורש השאלה –

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביץ'ק) מסכת ברכות דף כו עמוד ב

יש לחקור ביסוד הדין שאם חסיר תפלה שמתפלל תשלומין, האם הביאור בזה הוא שמתפלל התפלה הראשונה לשם חובה והשניה לשם תשלומין, ותפלת התשלומין הוי דין מסוים וחפצא בפני עצמו של תפלה, או דילמא דמתפלל ב' תפילות של חובה, והחידוש של תשלומין הוא שהתפלה השנייה לשם חובת הזמן עלתה לו לתשלומין לתפלה שחסיר. ולמשל מי שחסיר תפלת מנחה שמתפלל ערבית ב', האם תפלתו הראשונה היא תפלת ערבית לשם חובה, והתפלה השנייה היא חפצא בפני עצמה של תפלת תשלומין ואין עליה חלות שם תפלת ערבית כלל. או דילמא דמתפלל שתי תפילות של ערבית, ואחת עולה לו לחובת הזמן והשנייה עלתה לתשלומין למנחה שחסיר

כלומר: מי שהחסיר תפילה, מתפלל את התפילה הבאה פעמיים. כיצד מנגנון זה עובד? ניתן להציע שתי אפשרויות: א. האדם עדיין חייב תפילה, כלשהי. על ידי תפילת התפילה הבאה פעמיים הוא משלם את החוב הזה. ב. האדם עדיין חייב את התפילה שהחסיר. לכן בזמן התפילה הסמוך הוא מתפלל את התפילה שעתה הגיעה זמנה, ולאחר מכן מתפלל את התפילה הקודמת.

לכאורה לפי האפשרות הראשונה, ודאי שיתפלל את נוסח התפילה הנוכחית פעמיים. לפי הכיוון השני, יתכן ויהיה נכון להתפלל את נוסח התפילה הנוכחית, ולאחר מכן את נוסח התפילה הקודמת. נביא מספר דוגמאות מן הגמרא והראשונים.

א. שכח להתפלל מנחה בערב שבת או בשבת

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד ב

תנו רבנן: טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת - מתפלל בליל שבת שתיים, טעה ולא התפלל מנחה בשבת - מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה

חברותא ברכות דף כו עמוד ב

תנו רבנן: טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת - מתפלל בליל שבת שתיים [תפלות] של שבת. טעה ולא התפלל מנחה בשבת - מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול. וכשהוא מתפלל במוצאי שבת שתיים, הריהו מבדיל ואומר "אתה חוננתנו" בתפלה הראשונה. משום שאת התפילה הראשונה הוא צריך להתפלל לשם תפלת ערבית של מוצאי שבת, שבה נתקנה הבדלה בתפלה. ואינו מבדיל בשניה, משום שהיא אינה לשם תפילת ערבית אלא לשם תשלומי תפילת מנחה של שבת

לכאורה החידוש המרכזי בברייתא הוא שלמרות שנוסח התפילה שהחסיר אינו שייך לזמן זה, עדיין ניתן להשלימה. עקרונית מפשט הברייתא היה מקום לומר שיתפלל את נוסח התפילה הנוכחית, ולאחר מכן את נוסח התפילה הקודמת. אך הברייתא אומרת לא להזכיר את ההבדלה בנוסח התפילה השני. לכאורה ניתן להסיק מכך שני דברים – ראשית, הנוסח שייאמר באותה התפילה יהיה נוסח של תפילת ערבית של מוצאי שבת, לא של מנחה של שבת, אחרת אין ברכה אליה ניתן להוסיף את ברכת "אתה חוננתנו"! כך מבאר הריף את הדברים –

ר"ף מסכת ברכות דף יח עמוד א

תנו רבנן טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת – יתפלל ערבית שתיים של שבת ; טעה ולא התפלל מנחה בשבת – מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול¹

שנית, נוסח התפילה השני אינו זהה לנוסח התפילה הראשון – בראשון הזכיר את ההבדלה, ובשני לא! לכאורה שתי המסקנות הללו סותרות זו את זו. המסקנה הראשונה אומרת שאומרים את נוסח התפילה הנוכחית פעמיים. המסקנה השנייה אומרת שרק את התפילה הראשונה אומרים כנוסח הנוכחי! לכאורה ניתן להציע שני יישובים – האחד מתייחס לייחודיות של מנחת שבת, והשנייה לייחודיות של "אתה חוננתנו" –

1. עקרונית אמורים להתפלל בתפילה השנייה את נוסח התפילה שהחסיר. אך במקרה זה מתפללים ערבית של חול, מפני שלא שייך לשבח את הקב"ה על השבת מאחר וכבר הגיעו ימי החול.
2. עקרונית אמורים להתפלל את נוסח התפילה הנוכחית. אך הבדלה זו מצווה מסוימת, לומר הבדלה בתפילתו בצאת השבת, ואיננה חלק מהותי מנוסח התפילה של מוצאי שבת. לא שייך לאומרה פעמיים בשתי תפילות רצופות.

שתי האפשרויות הללו מקבילות לחקירה של הגרי"ד בה פתחנו. לפי האפשרות הראשונה, מתפלל את התפילה הנוכחית, ולאחר מכן את התפילה הקודמת (למעט סיבות טכניות להימנע מכך). לפי האפשרות השנייה, מתפלל פעמיים את התפילה הנוכחית, והחידוש הוא שבכך משלים את שהחסיר. נשים לב לניסוחו של רש"י –

רש"י מסכת ברכות דף כו עמוד ב

מבדיל בראשונה - פעם ראשונה מתפלל בשביל תפלה של עכשיו - לפיכך אומר בה הבדלה בחונן הדעת, והשנייה היא בשביל תשלומי תפלת שבת - אינו מבדיל בה

מלשון רש"י משמע ככיוון הראשון, ולא השני. רש"י אינו אומר שכבר הבדיל, אלא מכיוון שזו תפילת מנחה של שבת, על כן לא שייך להבדיל בה.

נקא מינה מעניינת לשאלה זו עולה בפוסקים ביחס לדין השוכח ערבית של מוצאי שבת. בבואו להתפלל שחרית של יום ראשון, מתי יאמר "אתה חוננתנו"? לפי האפשרות הראשונה, התפילה השנייה היא תפילת ערבית של אמש, ונכון לומר "אתה חוננתנו" בתפילה זו. לפי האפשרות השנייה, יש מצווה מסוימת להבדיל אחרי שבת, ונוסח זה אינו נוסח מהותי לערבית של מוצאי שבת. על כן יהיה נכון לומר "אתה חוננתנו" בתפילה הראשונה שמתפלל אחרי שבת.

פרי מגדים אורח חיים אשל אברהם סימן רצד אות א

אם לא התפלל מעריב יש לומר בשחרית בשנייה לתשלומין אתה חוננתנו

הפרי מגדים מבין שזו תפילת השלמה לכל דבר, על כן יאמר את נוסח תפילת ערבית של אמש בתפילתו השנייה, ככיוון הראשון שהצענו. רע"א חולק עליו –

¹ האם דברי הריף הם פירוש או גרסה? בהגהת הגרי"א על הדף נקט שזו גרסת הריף, ולא פרשנות

רבי עקיבא איגר אורח חיים סימן רצד (הערה על המגן אברהם סעיף א)

נראה דבתפלה ראשונה דשחרית מזכיר אתה חוננתנו וכן בליכא השלמה כלל בהזיד ולא התפלל ערבית דמזכירו בתפלת שחרית

השוואתו של רע"א מכוונת בצורה ברורה לאפשרות השנייה. נוסח ההבדלה שבתפילה זו מצווה מסוימת, ואיננה מהותית לערבית של מוצאי שבת בדווקא.

ב. שכח להתפלל מנחה בערב שבת

דיון מקביל עולה ביחס לשוכח להתפלל מנחה בערב שבת. האם יתפלל בתפילתו השנייה תפילת י"ח רגילה של חול, או תפילת ערבית של שבת?

לבוש אורח חיים סימן קח סעיף ט

טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת, מתפלל ערבית שתיים של שבת ... אף על גב שמתפלל אותה לתשלומין דחול, הרי כבר קבל עליו שבת ואיך יעשה שבת חול?!

הלבוש אומר שיש להתפלל ערבית של שבת פעמיים, מכיוון שלא שייך להתפלל תפילת חול בשבת. משמע שברמה העקרונית היה נכון להתפלל את נוסח התפילה שהחסיר, אך אין אפשרות שכזו. הסבר זה מקביל להסברנו הראשון – עקרונית יש להתפלל את נוסח התפילה הקודמת, אך מסיבות שונות בדרך כלל זה לא יוצא לפועל.

ט"ז אורח חיים סימן קח ס"ק ח

בלבוש כתב הטעם דיהיה זלזול לשבת אם יתפלל של חול ... ונ"ל שאפילו בדיעבד אם התפלל שנייה בשל חול לא יצא ידי תשלומין, דאין תפלה בשבת בלי הזכרת שבת

ודאי שאין תפילה בשבת ללא הזכרת שבת, אך כאן הוא אינו בא להתפלל תפילת שבת! מלשון הט"ז עולה שדינו הוא להתפלל את התפילה הנוכחית פעמיים, ובתפילתו השנייה משלם את החוב שנצבר מן התפילה שהחסיר.

הלבוש מציע נפקא מינה –

לבוש אורח חיים סימן תכב סעיף א

שכח ולא התפלל מנחה ביום שלפני ראש חודש מתפלל ערבית שתיים, ומזכיר יעלה ויבא בראשונה ולא בשנייה, שהשנייה לשם תשלומים לעולם והראשונה לחובה

הלבוש מסביר את הדין בסימן קח –

לבוש אורח חיים סימן קח סעיף ט

לא דמי ערב ראש חודש לערב שבת, דגבי ערב שבת הוי טעמא כיון שכבר קבל עליו שבת הוי זילזולא דשבת, דהיאך יעשה שבת חול שיתפלל תפילה של חול בשבת, אבל בראש חודש לא שייך טעם זה, דאין קדושתו חמורה כל כך ... ואין זלזול לראש חודש כשלא יאמר יעלה ויבא בשנייה

בשבת אין אפשרות להתפלל את תפילת החול. אך בראש חודש מתפללים את תפילת החול, ורק מוסיפים את נוסח "יעלה ויבוא". הלבוש, לשיטתו, סובר שעקרונית יש להתפלל את התפילה שהחסיר. בשבת יש סיבה מסוימת לחרוג מנוסח תפילת יום ששי. אך בראש חודש אין סיבה להוסיף את נוסח "יעלה ויבוא" לתפילת מנחה של ערב ראש חודש (גם אם מתפלל את תפילת מנחה של ערב ראש חודש בליל ראש חודש).

נחמד את הדברים בעזרת ההגדרה שבחקירת הגרי"ד בה פתחנו. הלבוש סובר שכאשר מתפללים את תפילת התשלומין, מתפללים את התפילה הנוכחית, ולאחר מכן את התפילה שחסרה. אם כך, בראש חודש אין סיבה לומר את נוסח "יעלה ויבוא" בתפילה השנייה, שהרי זו תפילת מנחה של ערב ראש חודש! בשבת אסור להתפלל את תפילת החול, ולכן מתפלל את הנוסח של שבת (וכן להיפך – ביום חול אין אפשרות להתפלל את הנוסח של שבת. אך זה נובע מהפער בין קדושת השבת לבין ימי החול, ולא דין עקרוני בתשלומין).

הט"ז חולק אף על זאת –

ט"ז אורח חיים סימן קח ס"ק ח

בלבוש מחלק בין שבת לראש חודש, ואינו נכון

❖ הרחבות – הערה על תפילת שמונה עשרה בשבת

ג. הזכיר את נוסח "אתה חוננתנו" בתפילה השנייה ולא בראשונה

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד ב

הבדיל בשניה ולא הבדיל בראשונה - שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו. למימרא, דכיון דלא אבדיל בקמייתא כמאן דלא צלי דמי ומהדרין ליה? ורמינהו: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים ושאלה בברכת השנים - מחזירין אותו, הבדלה בחונן הדעת - אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה על הכוס! - קשיא

חברותא ברכות דף כו עמוד ב

הבדיל בתפלה שניה ולא הבדיל בראשונה - התפלה השניה עלתה לו לשם תפלת ערבית של מוצאי שבת. אבל התפלה הראשונה לא עלתה לו לשם תשלומין. שהרי מסתמא לא התכוון להקדים תשלומין לחובה, אלא התכוון בה לשם ערבית. ואף ידי ערבית לא יצא בה, משום שלא הזכיר בה הבדלה, כמבואר בסמוך. מקשה הגמרא: למימרא, דכיון דלא אבדיל בקמייתא - כמאן דלא צלי ערבית בראשונה דמי, ומהדרין ליה, ולא עלתה לו ערבית אלא בשניה. ורמינהו מברייתא: אם טעה ולא הזכיר גבורות גשמים ["ימוריד הגשם"] בברכת תחיית המתים, וכן אם לא הזכיר שאלה ["ותן טל ומטר"] בברכת השנים - מחזירין אותו, כיון שלא יצא ידי חובתו, וחוזר ומתפלל. אבל אם לא הזכיר הבדלה בחונן הדעת - אין מחזירין אותו, ויצא ידי חובת ערבית, מפני שיכול לאומרה [את ההבדלה] על הכוס. ומקשה הגמרא, כיון שיצא בדיעבד ידי ערבית אף בלא הבדלה, למה לא תעלה לו הראשונה לשם ערבית. וממילא יצא בשניה ידי תשלומין. ומסקין: קשיא.

קושיית הגמרא מבוססת על ההבנה שהסיבה שהתפילה הראשונה אינה עולה לו היא מחמת דין כללי, שאם שכח לומר הבדלה במוצאי שבת עליו לחזור ולהתפלל. לכן הגמרא מביאה את הברייתא שפסקה את ההלכה הזו, בה מפורש שאינו צריך לחזור ולהתפלל.

הגמרא מסיימת ב'קשיא'. כלומר - אמנם קשה, ובכל זאת הלכה לא זהה ממקומה.

אם כך יש לברר - מדוע רק כאשר שכח להזכיר הבדלה בתפילתו הראשונה לפני תפילת תשלומין צריך לחזור ולהתפלל?

רי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד א

כיון דלא אבדיל בקמייתא ואבדיל בבתרייתא, גלי אדעתיה דהא בתרייתא היא חובת שעתיה, הלכך בעי למיהדר צלויי אחריתי כדי לאקדומי חובת שעתיה ברישא

השוכח לומר הבדלה בערבית של מוצאי שבת אינו חוזר על תפילתו. אך אם אמר את ההבדלה בתפילתו השנייה ולא הראשונה, מראה שמתכוון שהראשונה תהיה תפילת התשלומין והשנייה תפילת ערבית. לכן הוא אינו יוצא ידי חובת תפילת התשלומין.

על סמך הגיון זה, הריף פוסק את הדין אם הבדיל בשניהם, או לא באף אחד מהם -

ואי אבדיל בתרווייהו, ואף על גב דלא מיבעיא ליה למעבד הכי, לא מחייב לאהדורי, ואי נמי לא אבדיל בחדא מנייהו לא מהדרין ליה

מכיוון שהבעיה היא בגילוי הדעת שמכוון להתפלל את התשלומין לפני תפילת החובה, הרי שאם אינו מוכיח כך אין חובה לחזור. כך הדין אם אומר הבדלה בשתייהן או שאינו אומר אותה באף אחת מהן.

כפי שנאמר בברייתא, השוכח לומר "אתה חוננתנו" בערבית של מוצאי שבת אינו חוזר. הוא הדין למי שאינו אומר "אתה חוננתנו" בשתי התפילות שמתפלל בצאת השבת - ערבית והתשלומין. הסיבה שיש לחזור אם אמר "אתה חוננתנו" בתפילתו השנייה נובעת מהיפוך היוצרות, שהוסיף את ההבדלה לתפילת התשלומין. סיבה זו איננה שייכת בשני המצבים הללו - במידה ואמר "אתה חוננתנו" בשתי התפילות, או שלא אמרה באף אחת מהן. השולחן ערוך פוסק כדבריו -

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף י

טעה ולא התפלל מנחה בשבת, מתפלל במוצאי שבת שתיים של חול, מבדיל בראשונה ואינו מבדיל בשניה; ואם לא הבדיל בראשונה, והבדיל בשניה, שניה עלתה לו, ראשונה לא עלתה לו; ואם הבדיל בשתייהן, או לא הבדיל בשתייהן, יצא

ברם, המנגנון הזה עדיין דורש חידוד. כיצד מחשבתו משפיעה על הצורך בתפילה נוספת? יתרה מזו, לכאורה בתפילה הבאה עליו להתפלל ללא אמירת "אתה חוננתנו". אך הוא כבר התפלל תפילה שכזו, שאיננה כוללת "אתה חוננתנו"! מהו הרווח מתפילה נוספת?

מגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף י

נראה לי דווקא שעשה במזיד, אבל אם שכח מלהבדיל בראשונה יצא, דהרי לא גילה דעתו

אין אפשרות להתפלל את תפילת התשלומין לפני שהתפלל את תפילת החובה. לכן אם התפלל את תפילת התשלומין קודם, לא יצא בתפילה זו חובת אף תפילה. בדרך כלל אין משמעות מעשית לדין הזה. כל עוד אינו ניכר שהתפילה הראשונה היא התשלומין, האדם אינו צריך לחזור על תפילתו. רק בערבית של מוצאי שבת, בה יש הבדל ניכר בין שתי התפילות, ניתן לבטא בפועל את הכוונה להתפלל תפילת תשלומין מנחה לפני תפילת ערבית, ועל כן רק בה יהיה צורך לחזור על תפילתו.

לאור זאת קובע המגן אברהם שאם האדם יודע שהוא התכוון בתפילתו הראשונה לתפילת ערבית, אך שכח לומר "אתה חוננתנו", ובחר להשלים את ההבדלה בתפילה הסמוכה, שהיא, במקרה זה, תפילת התשלומין, אין סיבה לחזור. האדם התפלל את תפילת החובה ולאחריה את תפילת התשלומין, למרות שהוסיף את נוסח ההבדלה בתפילתו השנייה.

הט"ז מסביר את המנגנון באופן שונה –

ט"ז על שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח ס"ק י

כיון שאנו רואים שעל כל פנים בשניה בודאי נתכוון לחובת שעתיה, ממילא הוי תרי חובת שעתיה, אם כן אין כאן תשלומין ממה נפשך. נמצא דהגילוי דעת היינו על השנייה, ולא על הראשונה

הט"ז מבאר את המנגנון כך – אין חובה לחזור אם שכח לומר "אתה חוננתנו". אך במקרה זה, הוא בחר לחזור על תפילת ערבית! אילו לא היה אומר "אתה חוננתנו" בתפילתו השנייה, הרי שתפילתו הראשונה הייתה נחשבת תפילת ערבית, והשנייה תשלומין מנחה. אך כאשר בחר לחזור על התפילה ולהזכיר את "אתה חוננתנו" בתפילה זו, הרי שבחר שתפילה שנייה זו תיחשב לתפילת ערבית. אם כך, תפילת התשלומין טרם הושלמה על ידו, ולכן עליו לחזור על תפילת התשלומין.

לחידוד – לפי המגן אברהם הבעיה היא שהאדם החליט להתפלל את תפילת התשלומין לפני שמתפלל את תפילת החובה.

לפי הט"ז הבעיה היא שהאדם בחר לחזור על תפילת ערבית שנית, ולא להתפלל את תפילת התשלומין.

נקודה מעניינת לבחון – אם האדם מתכוון להתפלל ערבית, ושכח לומר בה את נוסח ההבדלה, ולאחר מכן את תפילת התשלומין, ובחר להזכיר את נוסח ההבדלה בה – לפי המגן אברהם אינו חוזר. לפי הט"ז עליו לחזור ולהתפלל (מפני שהתברר שתפילתו השנייה הייתה תפילת ערבית נוספת). ראוי לציין שהמשנה ברורה פוסק כדברי המגן אברהם. האם הבדל זה מהותי לסברותיהם? לכאורה גם הט"ז יכול לומר שאמנם אם התפלל ערבית שנית, הרי שלא התפלל את תפילת התשלומין, אך אם הוא באמת התכוון לתשלומין, אינו חייב להתפלל שנית. בהרחבות נפלפל בכך עוד.

❖ הרחבות – בירור במחלוקת הט"ז והמגן אברהם על מנגנון האומר הבדלה בתפילת התשלומין, השלכות לשוכח "יעלה ויבוא" בתפילת מנחה של ערב ראש חודש

ברם, נראה שהט"ז והמגן אברהם מסכימים שחובת החזרה על התפילה היא רק במקרה בו ניכרת הכוונה להשלים את התפילה הקודמת ורק להתפלל את תפילתו המרכזית לאחר מכן (לפי המגן אברהם – מפני שהפך את הסדר, ולפי הט"ז – מפני שלא כיוון באף תפילה לתפילת התשלומין. כך משמע גם משער הציון). אך השו"ע מרחיב את יישום העיקרון הזה לכל מצב בו האדם התכוון להתפלל בסדר הפוך –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף א

טעה או נאנס ולא התפלל שחרית, מתפלל מנחה שתיים: הראשונה מנחה, והשנייה לתשלומין; ואם היפך, לא יצא ידי תפלה שהיא תשלומין, וצריך לחזור ולהתפלל אותה. וכן הדין בכל מקום שצריך להתפלל תפלה לתשלומין.

יש לציין שניכר שהשו"ע מניח את הסברו של המגן אברהם, שהצורך לחזור נובע מעצם הכוונה לתפילת התשלומין לפני תפילת החובה (יתכן ולפי הט"ז בדיעבד אם התכוון להתפלל את התשלומין לפני תפילת החובה, הרי שהתפלל את שתיים, ואין סיבה לחזור).

המשנה ברורה פוסק שבמקרה שהתכוון לתפילת התשלומין לפני תפילת החובה יתפלל שוב ויתנה שתפילה נוספת זו היא בתורת נדבה –

משנה ברורה סימן קח ס"ק ז

טוב יותר שבעת שחוזר ומתפלל יתנה ויאמר אם איני מחוייב להתפלל פעם שנית אני מתפלל אותה בתורת נדבה

לסיכום:

הגרי"ד מציג שתי אפשרויות להסבר מנגנון השלמת התפילה – א. האדם משלם את התפילה שהחסיר על ידי תפילה אחרת. ב. האדם מתפלל את התפילה שהחסיר בזמן אחר. לפי האפשרות הראשונה, לעולם נכון להתפלל את התפילה הנוכחית פעמיים, ותפילתו השנייה תעלה לו חלק התפילה שהחסיר. לפי האפשרות השנייה לכאורה נכון יותר להתפלל את התפילה שחסרה אחרי התפילה הנוכחית. נבחן את הדברים בעזרת מספר נפקא מינות.

שכח להתפלל מנחה בשבת

בברייתא (המובאת במסכת ברכות דף כו ע"ב) נאמר שאם טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת – יתפלל בשבת שניימים. טעה ולא התפלל מנחה בשבת – מתפלל ערבית במוצאי שבת פעמיים, ואומר הבדלה בתפילה הראשונה בלבד. מצד אחד, זה מראה שמתפללים את נוסח התפילה הנוכחי. מצד שני, בערבית של מוצאי שבת אומר הבדלה בתפילה הראשונה בלבד! אם הדין הוא שיש להתפלל את נוסח התפילה הנוכחי, מדוע מתפלל שתי תפילות שונות? הצענו שני כיוונים עקרוניים, המקבילים לאפשרויות שהצגנו בשם הגרי"ד לעיל –

א. עקרונית אמורים להתפלל את נוסח התפילה שהחסיר, אך לא ניתן להתפלל תפילת שבת בחול.

ב. עקרונית אמורים להתפלל את נוסח התפילה הנוכחית, אך אין טעם לומר את ההבדלה פעמיים.

רש"י אומר שאין טעם לומר הבדלה במנחה של שבת. לכאורה משמע שנטה לכיוון הראשון.

נפקא מינה בין האפשרויות היא בדין מי שטעה ולא התפלל ערבית במוצאי שבת. הפרי מגדים אומר שיאמר "אתה חוננתנו" בתפילה השנייה, תפילת ההשלמה, של שחרית. כלומר – אתה חוננתנו הוא נוסח מיוחד לערבית של מוצאי שבת, ואין לצרפו לשחרית. המשמעות היא שהתפילה השנייה שמתפלל היא תפילת ערבית, ולא תפילת שחרית נוספת שמשלם במקום תפילת ערבית. רע"א חולק, ואומר שיש לומר "אתה חוננתנו" בתפילה הראשונה שמתפלל. כלומר, היא איננה חלק מנוסח תפילת ערבית, אלא תפילה העומדת לעצמה, שיש לאומרה פעם אחת בתפילה הראשונה שמתפלל אחרי שבת. כאמור, לשיטתו הסיבה שלא אמרים את נוסח ההבדלה בערבית השנייה של מוצאי שבת היא מפני שזהו אופי חיוב אמירת ההבדלה, ולא מפני דיני תשלומין.

שכח להתפלל מנחה בערב שבת

הלבוש אומר שיתפלל ערבית של ליל שבת פעמיים, מפני שלא ניתן להתפלל תפילת חול בשבת. משמע מדבריו שעקרונית היה נכון להתפלל את תפילת מנחה שהפסיד, אך משום כבוד שבת אינו יכול לעשות כך. הט"ז חולק על כך – אין מניעה עקרונית להתפלל את נוסח החול בשבת. אך כאן חובתו היא להתפלל את תפילת ליל שבת פעמיים. אם הוא יתפלל את תפילת החול לא יקיים את חובתו. עולה לשיטתו חובת ההשלמה היא להתפלל את התפילה הנוכחית פעמיים. הלבוש אומר נפקא מינה לכך – אם טעה ולא התפלל את תפילת מנחה בערב ראש חודש – יתפלל ערבית פעמיים, ולא יאמר "יעלה ויבוא" בתפילתו השנייה! כלומר – בשבת יש להתפלל את הנוסח של שבת פעמיים מפני כבוד שבת. אך בראש חודש, בו אין זלוזל בכבוד ראש חודש, אין טעם להזכיר ראש חודש בתפילתו השנייה. הט"ז, בהתאם לשיטתו, דוחה את דבריו, ואומר שיש לומר את נוסח "יעלה ויבוא" גם בתפילת ההשלמה.

הזכיר את נוסח "אתה חוננתנו" בתפילה השנייה ולא בראשונה

בהמשך הברייתא נאמר שאם אמר את נוסח "אתה חוננתנו" בתפילתו השנייה ולא הראשונה, רק תפילתו השנייה נחשבת, והראשונה נחשבת כלא התפלל אותה. הריף מבאר שאילו לא היה אומר את ההבדלה כלל, לא היה חייב לחזור (כפי שלמדנו ביחידה 30 בהלכות שבת), וכן אם היה אומר את ההבדלה בשתי התפילות. הבעיה במקרה זה הוא שמכוון שהתפילה השנייה תהיה ערבית ולא הראשונה. השו"ע פוסק כדבריו. לאור דבריו, המגן אברהם אומר שהדין נכון רק אם עשה כך במזיד, מכיוון שמתכוון להתפלל את ההשלמה לפני תפילת החובה. אך אם בתפילה הראשונה התכוון להתפלל ערבית, ושכח לומר הבדלה, ונזכר בתפילה השנייה, והתכוון לומר הבדלה מצד חיוב הבדלה, למרות שידוע שזו תפילת מנחה – יצא ידי חובתו.

הט"ז, לעומת זאת, מבאר שאם שכח בראשונה, ואומר הבדלה בשנייה – הרי שהתכוון להתפלל ערבית שנית. ממילא הוא כלל לא התפלל את תפילת התשלומין!
 לחידוד – לפי המגן אברהם הבעיה היא שהאדם החליט להתפלל את תפילת התשלומין לפני שמתפלל את תפילת החובה. לפי הט"ז הבעיה היא שהאדם בחר לחזור על תפילת ערבית שנית, ולא להתפלל את תפילת התשלומין. בהרחבות הצגנו נפקא מינות מהמחלוקת לעניין שוכח לומר "יעלה ויבוא" בתפילת מנחה של ערב ראש חודש. השו"ע פוסק כמגן אברהם, ומרחיב את העיקרון הזה למצבים נוספים – בכל מצב בו האדם מתכוון להפוך את סדר התפילות, ומתפלל את התשלומין לפני תפילת החובה – אינו יוצא ידי חובת התשלומין. בכדי לצאת מן הספק, המשנה ברורה פוסק שיתפלל תפילה נוספת, ויתנה שאם אינו חייב את ההשלמה הזו, תפילה זו תהיה תפילת נדבה.

תשלומין שאינם משלימים

תפילת מוסף

הגמרא שהובאה לעיל התלבטה אם ניתן להשלים את תפילת המנחה בתפילת תשלומין ערבית. האם אומרים ש"עבר זמנו בטל קרבנו", או שהתפילה היא רחמי? יש תפילה אחת לגביה אין התלבטות שכזו –

תוספות מסכת ברכות דף כו עמוד א

טעה ולא התפלל תפלת מוסף ודאי אינו מתפלל בערבית, דהיאך יקרא את הקרבנות וכבר עבר זמן מוסף? וגם לא תיקנו שבע ברכות של מוסף אלא משום "ונשלמה פרים שפתינו", ובזה ודאי עבר זמנו בטל קרבנו, אבל שאר תפלות דרחמי נינהו, ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו

תפילת מוסף תוקנה בכדי להזכיר את קרבנות המוספים. אין טעם להתפלל אותה אחרי שעבר זמן המוסף. עליה לא נאמר "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו", מכיוון שיש לה ייעוד מסוים.

הפרי מגדים מביא נפקא מינה מעניינת מדברי התוספות –

פרי מגדים אורח חיים משבצות זהב סימן קח ס"ק ה

שאלה, ביום הכיפורים שכח תפלת מנחה עד ערבית, מהו להשלימה בערבית. גם אם שכח תפלת נעילה מהו, ואם הזיד בנעילה. או שכח שתיהן מנחה ונעילה עד הלילה, מהו?

תשובה, טעה במנחה יום הכיפורים מתפלל ערבית שתיים של חול, וכי תימא דעבר זמן ב' תפלות, זה אינו, דמנחה זמנה כל היום ... וכל שכן שכח נעילה דמשלימה בלילה שתיים של חול. ואם שכח שתיהן נמי י"ל דמשלימם בערבית, אף על גב דבסעיף ד' דאין תשלומין, הא העיקר דעבר ב' זמנים, א"כ כאן לא עבר ב' זמנים

בכדי להצדיק להשלים את תפילת מנחה ואת תפילת נעילה של יום הכיפורים יש צורך לעבור שתי משוכות שונות –

ביחס לתפילת מנחה – האם תפילת מנחה של יום הכיפורים סמוכה דיה לתפילת ערבית, או שמא תפילת נעילה מפסיקה ביניהן? על כך אומר הפרי מגדים: מכיוון שמדינת תפילת המנחה עד הערב, היא סמוכה דיה. ביחס לתפילת נעילה – ודאי שהיא סמוכה לערבית. אך האם שייך להתפלל את תפילת נעילה שלא ביום הכיפורים?

על כך אומר הפרי מגדים: מכיוון שתפילת נעילה היא רחמי, ולא כנגד קרבן, ניתן להשלימה בתפילת ערבית. הרב אבא שאול חוזר על דבריו (בשו"ת אור לציון חלק א' אורח חיים סימן מ).

ברם, הרשב"א מביא את הסבר הזה של בעלי התוספות, ומציע נימוק נוסף –

חידושי הרשב"א מסכת ברכות דף כו עמוד א

ועוד נ"ל טעם דכל תפלה שהיא נוספת מחמת מאורע היום אין ראוי להשלימה ביום אחר שכבר עבר מאורע היום אבל שאר התפלות כיון שהן ראויות בכל יום יש להן תשלומין ביום אחר

הטעם שאומר הרשב"א אינו מתמקד בקרבן, אלא ביום. תפילת מוסף של שבת, תפילת מוסף של חג הפסח, מתאימים רק לאותו היום. לפי טעם זה, לכאורה אין הבדל בין מוסף לבין תפילת נעילה. לא שייך להשלים את התפילות הללו אלא בזמן. וכך מכריע הרב עובדיה –

שו"ת יביע אומר חלק ז - אורח חיים סימן נד ד"ה ראה ראיתי

מבואר לפי טעם זה שאין תשלומין לתפלת נעילה.

שכח לומר "יעלה ויבוא" במנחה של ראש חודש

הלכה היא שהשוכח לומר "יעלה ויבוא" בשחרית או מנחה בראש חודש חזר על התפילה כולה. מהו הדין אם עבר היום וטרם השלים את תפילת מנחה?

תוספות מסכת ברכות דף כו עמוד ב

כתב רבינו יהודה: אם טעה ולא הזכיר ראש חודש במנחה, לא יתפלל עוד בלילה, דלמה יתפלל עוד, הרי כבר התפלל כל תפלת המנחה מבעוד יום לבד ראש חודש שלא הזכיר, אם כן אין מרויח כלום אם יחזור ויתפלל במוצאי ראש חודש, הרי לא יזכיר עוד תפלת ראש חודש, וי"ח כבר התפלל! והוא הדין נמי אם התפלל במנחה בשבת י"ח שלמות ולא הזכיר של שבת, נראה דלמוצאי שבת לא יתפלל שנים, דכבר התפלל י"ח ברכות

רבינו יהודה² אומר שאין טעם להשלים את תפילת מנחה בערבית במקרה זה. במוצאי ראש חודש לא ניתן לומר יעלה ויבוא, ואת יתר הי"ח הוא כבר התפלל! הוא הדין למי שהתפלל מנחה של יום רגיל בשבת. אין טעם לחזור על תפילתו פעמיים במוצאי שבת, שהרי את תפילת י"ח כבר התפלל! חכמי פרובנס חולקים על כך –

רא"ש מסכת ברכות פרק ד סימן ב

חכמי פרובינצ'א היו אומרים: כיון שלא יצא ידי חובתו בזו התפלה, הוה ליה כאילו לא התפלל, וצריך להתפלל שנים לערב, אף על פי שאין מזכיר של ראש חודש או של שבת

חכמי פרובנס מבארים שהמדד אינו המילים שנאמרו, אלא האם האדם התפלל את תפילתו כדן. אם הוא לא התפלל את תפילתו כדן, הרי שההלכה קובעת שהאדם לא התפלל את התפילה הזו. ממילא התפילה חסרה, ועליו להשלימה!

בעלי התוספות מוכיחים מדברי הריף שלמדנו לעיל שהוא סובר כחכמי פרובנס. אדם התפלל ערבית של מוצאי שבת ולא אמר "אתה חוננתנו". לאחר מכן הוא השלים את תפילת מנחה שפספס, ובה אמר את נוסח "אתה חוננתנו". הריף אומר שעליו לחזור ולהתפלל, מהטעמים שלמדנו לעיל (לפי המגן אברהם או הט"ז). מדוע? הרי את סך התפילות (שתי תפילות י"ח + "אתה חוננתנו") הוא כבר אמר והשלים! מכאן אנו למדים שהקובע הוא אם הלכתית נחשב שהשלים את התפילה הזו, ולא הסך הכולל של התפילות והברכות.

רשימות שיעורים (רי"ד סולוביצי'ק) מסכת ברכות דף כו עמוד ב

יסוד הדין של אמירת יעלה ויבוא בתפלת שמונה עשרה הוא שחל דין מסוים לצרף אזכרת קדושת היום לתפלה. ולפי זה נראה דלשיטת רבינו יהודה הטעם שצריך לחזור ולהתפלל כששכח לומר יעלה ויבוא בתפלתו אינו כדי לקיים את עיקר הקיום של תפלת י"ח, דאף אם לא אמר יעלה ויבוא קיים עיקר דין תפלה מאחר דהתפלל עצם החפצא של תפלת שמונה עשרה, אלא שחוזר ומתפלל כדי לקיים הקיום המסוים של אזכרת קדושת היום בתפלה. ולכן סובר רבינו יהודה שחוזר ומתפלל רק היכא שבתפלה השניה יזכיר יעלה ויבוא ויקיים קיום אזכרת קדושת היום בתפלה, מה שאין כן במוצאי ראש חודש, שאי אפשר להזכיר יעלה ויבוא, ולא יקיים הקיום דאזכרת קדושת היום בתפלה, אינו חוזר ומתפלל שנים, מאחר דכבר קיים את הקיום דתפלת י"ח, ותו אינו יכול להשלים קיום אזכרת קדושת היום בתפלה. ומאידך חכמי פרובינצ'א סבירא להו דאמירת יעלה ויבוא בראש חודש הויא חלק מעצם החפצא ומטבע של התפלה, ואם לא הזכיר יעלה ויבוא הרי זה כמי שדילג ברכה וכמי שלא התפלל דמי, ולכן חייב להתפלל ערבית שנים במוצאי ראש חודש מדין תשלומין דהרי הוא כמי שלא התפלל מנחה כלל

❖ הרחבות – נפקא מינות לתובנה זו להשלמת "יעלה ויבוא" של שחרית בתפילת מוסף הסמוכה, ההבדל בין שוכח ברכה לבין השוכח הזכרה, והשלכה לשוכח "יעלה ויבוא", חזר על תפילתו ושכח להזכיר "ותן טל ומטר"

רבינו יונה מציע פתרון מעשי לצאת ממחלוקת, כדבריו פוסקים השו"ע ונושאי הכלים –

² מבעלי התוספות. לא ברור לאיזה אחד מהם הלכה זו מיוחסת.

רבינו יונה על הרי"ף מסכת ברכות דף יח עמוד ב

ומורי הרב נר"ו היה מסופק בזה, והיה אומר שהנכון לצאת מן הספק שיתפלל אותה לערב בתורת נדבה ואין צריך לחדש בה דבר, כיון שהוא מתפלל אותה על דרך הספק, כי שמא הלכה הוא שצריך לחזור ולהתפלל אותה לחובה, ואין לך חידוש גדול מזה

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף יא

טעה במנחה של שבת והתפלל י"ח ולא הזכיר של שבת, מתפלל במוצאי שבת שתיים, ואינו מבדיל בשניה, ויתפלל אותה בתורת נדבה ואינו צריך לחדש בה דבר; וה"ה אם לא הזכיר יעלה ויבא במנחה של ר"ח.

לסיכום:**תפילת מוסף**

בעלי התוספות אומרים שאין אפשרות להשלים את תפילת מוסף, מכיוון שהיא כנגד קרבן מוסף. אם עבר זמנו, בטל קרבנו. הרשב"א מביא נימוק שונה – תפילה הנוספת מפני מאורע מסוים באותו היום אין אפשרות להשלים ביום אחר. נפקא מינה בין ההסברים הוא דין השוכח להתפלל תפילת נעילה ביום הכיפורים – היא איננה כנגד קרבן, ועל כן בפרי מגדים פוסק שניתן להשלימה. מצד שני היא מיוחדת ליום הכיפורים, ולכן הרב עובדיה מביא חבל פוסקים מהם עולה שאין אפשרות להשלימה.

שכח לומר "יעלה ויבוא" במנחה של ראש חודש

השוכח לומר "יעלה ויבוא" צריך לחזור על התפילה. חלקו הראשונים מהו דינו של השוכח להזכיר יעלה ויבוא במנחה של ראש חודש. רבינו יהודה פוסק שאין טעם להתפלל ערבית פעמיים, הרי אינו יכול להזכיר "יעלה ויבוא", ותפילה זו ללא יעלה ויבוא הוא כבר התפלל. הוא הדין אם התבלבל והתפלל תפילת חול במנחה בשבת. חכמי פרובנס חולקים ואומרים שמכיוון שלא אמר יעלה ויבוא, לא יצא ידי חובת התפילה. אם כך, חובת התפילה עדיין רובצת עליו, ועליו להשלימה בכל אופן שיכול. רבינו יונה, כדרכו בקודש, הציע שיחזור ויתפלל ויתנה שאם אינו חייב בהשלמה תפילה זו תהא נדבה. הפוסקים פוסקים כדבריו.

השלמת התפילה בעזרת חזרת שליח הציבור**שו"ת רדב"ז חלק א סימן שסא**

דעתי בש"ץ שהיה אנוס ולא התפלל במוצאי שבת ... לא יתפלל אלא שתי תפלות, הראשונה בלחש לחובת היום ... והשנייה בקול רם כיון לתשלומין ולהוציא את מי שאינו בקי

הרדב"ז נשאל אם מי שניגש כשליח הציבור בתפילה שאחרי התפילה שהחסיר צריך לחזור על תפילתו פעם נוספת, מלבד תפילת היחיד וחזרת הש"צ. תשובתו היא שהוא יכול לכוון בחזרת הש"ץ לתשלומין. הברכי יוסף מרחיב את ההלכה הזו גם למתפלל בציבור, שיכוון לצאת ידי חובת התשלומין בעזרת חזרת הש"ץ –

ברכי יוסף אורח חיים סימן קח דין ב

מי שנאנס ולא התפלל ערבית, ויהי בבקר התפלל שחרית בלחש, וכיון בה לתפלת שחרית, והדר יהיב דעתיה וכיון עם השליח ציבור בחזרה לצאת ידי חובה, וכיון על תפלת ערבית שהוא חייב. לפוס ריהטא נראה דיצא ידי חובה, ואין צריך להתפלל אחרת בפרוע פרעות לתפלת ערבית, כי פרוע הוא כי פרעו בכוונתו עם הש"ץ בחזרה ... ובשגם לחלק יצאת, שהש"ץ מכוין לתפלת שחרית ואיהו מכוין לערבית, לית לן בה, כיון שהברכות כי הדדי נינהו

❖ **הרחבות – ראיות שהחזן והשומע יכולים לכוון לדברים שונים**

גדר טעות המחייבת בתשלומין

הגמרא פתחה באמירה ש"טעה" ולא התפלל, ישלים בתפילה הבאה. משמע שניתן להתפלל תשלומין גם אם הפסדת התפילה נעשתה בטעות (ולא רק באונס וכדו'). מצד שני, בברייתא נאמר שאם ביטל במזיד, אין לך תקנה –

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כו עמוד א

מעוות לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות; מעות לא יוכל לתקן - זה שבטל קריאת שמע של ערבית וקריאת שמע של שחרית, או תפלה של ערבית, או תפלה של שחרית; וחסרון לא יוכל להמנות - זה שנמנו חביריו לדבר מצוה ולא נמנה עמהם! - אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: הכא במאי עסקינן - שבטל במזיד

מהו הגבול בין "טעה" לבין "ביטל במזיד"?

נימוקי יוסף מסכת בבא קמא דף י עמוד ב

לפני הרמ"ה ז"ל נ"ל ברור דמי שלא התפלל בעוד שיש לו זמן להתפלל מפני שסבור שעדיין ישאר לו זמן אחר שיגמור אותו עסק שהוא מתעסק בו ובין כך ובין כך עברה לו השעה שאינו נקרא מזיד ופושע, אלא הרי הוא בכלל טעה ולא התפלל שמתפלל שתיים לתשלומין

בית יוסף אורח חיים סימן קח אות ח

לא מיקרי מזיד אלא כשמבטל התפילה בשאט בנפש בלי שום טירדא

שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח סעיף ח

מי שלא התפלל בעוד שיש לו זמן להתפלל, מפני שסבור שעדיין ישאר לו זמן אחר שיגמור אותו עסק שהוא מתעסק בו, ובין כך ובין כך עברה לו השעה; וכן מי שהיה טרוד בצורך ממונו שלא יבא לידי הפסד, ועל ידי כך הפסיד מלהתפלל; וכן מי שהוא שכור ולא התפלל, כולם חשובים אנוסים, ויש להם תשלומין. הגה: מיכו לכתחלה לא יעבור זמן תפלה משום הפסד ממון

ערוך השולחן מרחיב את הגדרת השכחה -

ערוך השולחן אורח חיים סימן קח סעיף ה

ומה נקרא אנוס לאו דוקא אנוס גמור אלא אפילו ... עסק במסחרו להניח הסחורות על מקומם וסבור שישאר לו שהות להתפלל אחר שיגמור, ויותר מזה: אפילו ישב בטל והגיע זמן התפלה והיה יכול להתפלל ונתעצל ואמר עוד יש זמן להתפלל ואחר כך נשכח ממנו כי צריך להתפלל מקרי גם כן אנוס, דשכחה הוי אנוס, וכן כשישב לשתות בדמיונו שלא ישתכר ונשתכר ועבר הזמן הוי אנוס. כללו של דבר: שלבד מזיד גמור הוי בכלל שוגג או אנוס או מוטעה, ומשלים בתפלה הסמוכה

❖ **הרחבות - האם יש להפסיד ממון כדי להתפלל בזמן, או שאפשר לסמוך על תפילת התשלומין?**

משנה ברורה על שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפלה סימן קח ס"א

מי שלא התפלל מחמת שלא היתה דעתו נכונה עליו כראוי, אף דשלא כדין עשה בזה, ... מכל מקום אין זה בכלל מזיד ומהני ליה השלמה

שם ס"ב

ומי שבזמן תפילה לא היה לו מים לרחוץ ידיו ועל ידי זה עבר זמן תפילה, גם זה הוא בכלל אנוס, וצריך אחר כך להתפלל שתיים. ולכתחילה אין נכון לבטל התפילה משום מים

ברם, הרא"ש פוסק שישנם מצבים בהם אין חובת השלמה לתפילה -

שו"ת הרא"ש כלל כז סימן א

מעשה שאירע אבל לאדוני אבי, שמת לו ילד בשבת שמונה ימים קודם ראש השנה. למוצאי שבת לא התפלל, כדין אונן שפטור מן התפלה ומכל המצוות וכן יום ראשון בבוקר לא התפלל תפלת הבוקר, ולאחר שקברו המת התפלל תפלת הבקר, כיון שעדיין לא עבר זמנה ... אבל תפלת הערב לא התפלל כיון שעבר זמנה, ולא דמי לשכח ולא התפלל ערבית שמתפלל שחרית שתיים, כיון שמן הדין נפטר בלילה מלהתפלל

השו"ע פוסק כדבריו -

שולחן ערוך יורה דעה הלכות אבילות סימן שמא סעיף ב

מי שמת לו מת בשבת ... לא יתפלל, ולא בבוקר קודם קבורה, ולאחר קבורה יתפלל תפלת שחרית, אם לא עבר זמנה. אבל תפלת הערב לא יתפלל, שכבר עבר זמנה. ולא דמי לשכח ולא התפלל ערבית שמתפלל שחרית שתיים, כיון שבליה לא היה חייב להתפלל

כלומר, ישנם מצבים בהם יש חובת תפילה, אך האדם אנוס מלהתפלל. ישנם מצבים בהם סרה חובת התפילה, ועל כן אין חובה להשלים אותה. הפוסקים הרחיבו זאת לכל מצב בהם אין חובת תפילה כלל -

דרישה יורה דעה סימן שמא ס"ק ג

הוא הדין לעוסקים בצרכי ציבור וכיוצא בו בזמן התפילה, שפטור מלהתפלל ... ומתוך העסק עבר זמן אותה תפילה, שגם כן אינו צריך להשלימה בזמן תפילה שאחריה להתפלל שתיים ... דמה לי פטור מכח אונס דאבלות או עסק מצוה, ולדעתו כל שכן הוא, דהא בשעת עסקו בצרכי ציבור גם כן עבד עבודת השם יתברך, ומה יתרון לבעליו כי אם ראות עיניו וק"ל:

אם כן, ניתן לסכם שיש שלושה מצבים –

1. פספס את התפילה בשאט נפש – אינו רשאי להשלים.
2. פספס את התפילה מפני שהיה עוסק במצווה או אונן, ופטור מן התפילה – אינו צריך להשלים.
3. הפסיד את התפילה מסיבה אחרת – ישלים אותה.

רבנות – שו"ע סימן קח**לסיכום:**

רבי יוחנן אומר שניתן להשלים את תפילת ערבית או שחרית שאדם פספס בתפילה הבאה אחריה. הגמרא מביאה את דבריו כשיטה החולקת על שיטות התנאים במשנה, הסוברים שזמן תפילת שחרית מסתיימת בשעה רביעית או החצות היום. הגמרא אומרת שמוסכם שניתן להתפלל בכל היום, אך אחרי שעה רביעית או ששית מקבל שכר תפילה שלא בזמנה בלבד.

מניתוח ניסוחי הגמרא העלנו שלוש אפשרויות להגדרת תפילת התשלומין –

- א. לכל תפילה יש שני טווחי זמן – זמן התפילה, וזמן ההשלמה, שהוא במשך זמן התפילה הבא אחריו.
- ב. בכל יום יש חיוב להתפלל שלוש תפילות. לכל תפילה יש זמן ייעודי, אך אם אינו מתפלל בזמן זה, רשאי להתפלל בזמן אחר במשך אותו היום.

ג. יש זמן מוגדר לכל תפילה. במידה ולא התפלל את התפילה בזמנה, רשאי להשלים אותה במועד מאוחר יותר.

הגמרא שואלת אם ניתן להשלים את תפילת המנחה בלילה, בזמן תפילת ערבית. האור שמח מציג שאולי השאלה תלויה בשאלה אם תפילות אבות תקנום או כנגד תמידין. ברם, המאירי אומר שגם אם התפילות כנגד קרבנות, אין בהכרח "עבר יומו" בהגיע הלילה, שהרי גם במקדש הקטרת איברי היום נעשתה בלילה.

הצגנו כיצד הצדדים העולים בסוגיה משקפים את ההבנות הללו. למסקנה ניתן להשלים את תפילת מנחה בזמן תפילת ערבית, מה שלכאורה דוחה את האפשרות השנייה. אך לא בהכרח – לפי שיטת המאירי, יתכן והגדרת ה"יום" שונה, כשם שהיא שונה במערכת הקרבנות, כאמור.

הגרי"ד מציע שהספק הוא אם השלמת התפילה היא "מדין תשלומין" או "חפצא וקיום" של התפילה החסרה.

ביארנו את הצדדים שהציג כך – האם מדובר בתפילת שחרית שמתפללים בצהריים, או שמדובר בתפילת מנחה המהווה תחליף לתפילת שחרית? אם זו תפילת שחרית שמתפללים בצהריים, לכאורה אפשרות זו מוגבלת למסגרת היומית. אם זה תשלום על התפילה על ידי תפילה אחרת, לכאורה אין סיבה עקרונית שמסגרת היום תגביל את אפשרות ההשלמה. זה פותח בפנינו את שאלת הגבלת משך אפשרות ההשלמה –

השלמת התפילה מאוחר יותר מזמן התפילה הבאה

הרמב"ם פוסק שמי שלא התפלל שחרית בזמן מנחה אינו יכול להשלימה יותר, מכיוון שעבר זמנה, וכן בשאר התפילות. מהי משמעות "עבר זמנה"? דבר זה למדנו מתוך דברי בעלי התוספות – מכיוון שבדרך כלל אין הצדקה להחסרת השלמת התפילה מעבר לתפילה אחת, חז"ל תיקנו את אפשרות ההשלמה לתפילה הבאה בלבד. יתכן ותהיה הצדקה לעיכוב מעבר לכך, אך

הראב"ד אומר שאכן כך מדויק מן הסוגיה, אך לכאורה אין בכך סברא, ועל כן אין בידו לאסור על הבוחר להשלים את התפילה בזמן מאוחר יותר. יתכן וכוונת רבי יוחנן היא רק ללמד שאופן השלמת התפילה צריך להיות בהסמכתה לתפילה אחרת, אך לא בהכרח בסמוך לתפילה הבאה בדווקא. הרשב"א אכן פוסק בדיוק כך. כמובן שבמידה ולא השלים בתפילה הסמוכה, לכאורה יש לראות בכך הפסד התפילה במזיד, ואין להשלים תפילות אם החסיר אותן במזיד. כך גם עולה מדברי הבה"ג, האומר שאם שכח ולא התפלל ערבית ושחרית, מתפלל מנחה שלוש. הטור מבאר שזה נכון רק ביחס לערבית ומנחה, מפני שכך הוא מתפלל את כל התפילות של אותו היום באותו היום (בדומה להבנה ב לעיל), אך רבינו שמחה אינו רואה סברא לחלק בין השלמה מיידית והשלמה בעבור זמן רב. אם ניתן להתפלל ערבית בזמן מנחה הבאה אחריה, ניתן להתפלל אותה גם אחרי חודש. כל זאת, כמובן, רק במידה ויכול להצדיק את החסרת התפילה במשך כל התקופה.

רבינו יונה אומר שאפשר לסמוך על המקלים ומאפשרים להתפלל גם מאוחר יותר, אלא שיתנה שאם אינו יכול להתפלל אותה כחובה, יתפלל אותה בתורת נדבה. השו"ע פוסק כדבריו.

כאשר התפילה הבאה איננה זהה לתפילה שהחסיר

הגרי"ד מציג שתי אפשרויות להסבר מנגנון השלמת התפילה – א. האדם משלם את התפילה שהחסיר על ידי תפילה אחרת. ב. האדם מתפלל את התפילה שהחסיר בזמן אחר. לפי האפשרות הראשונה, לעולם נכון להתפלל את התפילה הנוכחית פעמיים, ותפילתו השנייה תעלה לו חלק התפילה שהחסיר. לפי האפשרות השנייה לכאורה נכון יותר להתפלל את התפילה שחסרה אחרי התפילה הנוכחית. נבחן את הדברים בעזרת מספר נפקא מינות.

שכח להתפלל מנחה בשבת

בברייתא (המובאת במסכת ברכות דף כו ע"ב) נאמר שאם טעה ולא התפלל מנחה בערב שבת – יתפלל בשבת שניים. טעה ולא התפלל מנחה בשבת – מתפלל ערבית במוצאי שבת פעמיים, ואומר הבדלה בתפילה הראשונה בלבד. מצד אחד, זה מראה שמתפללים את נוסח התפילה הנוכחי. מצד שני, בערבית של מוצאי שבת אומר הבדלה בתפילה הראשונה בלבד! אם הדין הוא שיש להתפלל את נוסח התפילה הנוכחי, מדוע מתפלל שתי תפילות שונות? הצענו שני כיוונים עקרוניים, המקבילים לאפשרויות שהצגנו בשם הגרי"ד לעיל – א. עקרונית אמורים להתפלל את נוסח התפילה שהחסיר, אך לא ניתן להתפלל תפילת שבת בחול. ב. עקרונית אמורים להתפלל את נוסח התפילה הנוכחית, אך אין טעם לומר את ההבדלה פעמיים. רש"י אומר שאין טעם לומר הבדלה במנחה של שבת. לכאורה משמע שנטה לכיוון הראשון.

נפקא מינה בין האפשרויות היא בדין מי שטעה ולא התפלל ערבית במוצאי שבת. הפרי מגדים אומר שיאמר "אתה חוננתנו" בתפילה השנייה, תפילת ההשלמה, של שחרית. כלומר – אתה חוננתנו הוא נוסח מיוחד לערבית של מוצאי שבת, ואין לצרפו לשחרית. המשמעות היא שהתפילה השנייה שמתפלל היא תפילת ערבית, ולא תפילת שחרית נוספת שמשלם במקום תפילת ערבית. רע"א חולק, ואומר שיש לומר "אתה חוננתנו" בתפילה הראשונה שמתפלל. כלומר, היא איננה חלק מנוסח תפילת ערבית, אלא תפילה העומדת לעצמה, שיש לאומרה פעם אחת בתפילה הראשונה שמתפלל אחרי שבת. כאמור, לשיטתו הסיבה שלא אמרים את נוסח ההבדלה בערבית השנייה של מוצאי שבת היא מפני שזהו אופי חיוב אמירת ההבדלה, ולא מפני דיני תשלומין.

שכח להתפלל מנחה בערב שבת

הלבוש אומר שיתפלל ערבית של ליל שבת פעמיים, מפני שלא ניתן להתפלל תפילת חול בשבת. משמע מדבריו שעקרונית היה נכון להתפלל את תפילת מנחה שהפסיד, אך משום כבוד שבת אינו יכול לעשות כך. ה"ט"ז חולק על כך – אין מניעה עקרונית להתפלל את נוסח החול בשבת. אך כאן חובתו היא להתפלל את תפילת ליל שבת פעמיים. אם הוא יתפלל את תפילת החול לא יקיים את חובתו. עולה שלשיטתו חובת ההשלמה היא להתפלל את התפילה הנוכחית פעמיים. הלבוש אומר נפקא מינה לכך – אם טעה ולא התפלל את תפילת מנחה בערב ראש חודש – יתפלל ערבית פעמיים, ולא יאמר "יעלה ויבוא" בתפילתו השנייה! כלומר – בשבת יש להתפלל את הנוסח של שבת פעמיים מפני כבוד שבת. אך בראש חודש, בו אין זלזול בכבוד ראש חודש, אין טעם להזכיר ראש חודש בתפילתו השנייה. ה"ט"ז, בהתאם לשיטתו, דוחה את דבריו, ואומר שיש לומר את נוסח "יעלה ויבוא" גם בתפילת ההשלמה.

הזכיר את נוסח "אתה חוננתנו" בתפילה השנייה ולא בראשונה

בהמשך הברייתא נאמר שאם אמר את נוסח "אתה חוננתנו" בתפילתו השנייה ולא הראשונה, רק תפילתו השנייה נחשבת, והראשונה נחשבת כלא התפלל אותה. הריף מבאר שאילו לא היה אומר את ההבדלה כלל, לא היה חייב לחזור (כפי שלמדנו ביחידה 30 בהלכות שבת), וכן אם היה אומר את ההבדלה בשתי התפילות. הבעיה במקרה זה הוא שמכוון שהתפילה השנייה תהיה ערבית ולא הראשונה. השו"ע פוסק כדבריו.

לאור דבריו, המגן אברהם אומר שהדין נכון רק אם עשה כך במזיד, מכיוון שמתכוון להתפלל את ההשלמה לפני תפילת החובה. אך אם בתפילה הראשונה התכוון להתפלל ערבית, ושכח לומר הבדלה, ונזכר בתפילה השנייה, והתכוון לומר הבדלה מצד חיוב הבדלה, למרות שידע שזו תפילת מנחה – יצא ידי חובותיו. הט"ז, לעומת זאת, מבאר שאם שכח בראשונה, ואומר הבדלה בשנייה – הרי שהתכוון להתפלל ערבית שנית. ממילא הוא כלל לא התפלל את תפילת התשלומין!

לחידוד – לפי המגן אברהם הבעיה היא שהאדם החליט להתפלל את תפילת התשלומין לפני שמתפלל את תפילת החובה. לפי הט"ז הבעיה היא שהאדם בחר לחזור על תפילת ערבית שנית, ולא להתפלל את תפילת התשלומין. בהרחבות הצגנו נפקא מינות מהמחלוקת לעניין שוכח לומר "יעלה ויבוא" בתפילת מנחה של ערב ראש חודש. השו"ע פוסק כמגן אברהם, ומרחיב את העיקרון הזה למצבים נוספים – בכל מצב בו האדם מתכוון להפוך את סדר התפילות, ומתפלל את התשלומין לפני תפילת החובה – אינו יוצא ידי חובת התשלומין. בכדי לצאת מן הספק, המשנה ברורה פוסק שיתפלל תפילה נוספת, ויתנה שאם אינו חייב את ההשלמה הזו, תפילה זו תהיה תפילת נדבה.

תפילת מוסף

בעלי התוספות אומרים שאין אפשרות להשלים את תפילת מוסף, מכיוון שהיא כנגד קרבן מוסף. אם עבר זמנו, בטל קרבנו. הרשב"א מביא נימוק שונה – תפילה הנוספת מפני מאורע מסוים באותו היום אין אפשרות להשלים ביום אחר. נפקא מינה בין ההסברים הוא דין השוכח להתפלל תפילת נעילה ביום הכיפורים – היא איננה כנגד קרבן, ועל כן בפרי מגדים פוסק שניתן להשלימה. מצד שני היא מיוחדת ליום הכיפורים, ולכן הרב עובדיה מביא חבל פוסקים מהם עולה שאין אפשרות להשלימה.

שכח לומר "יעלה ויבוא" במנחה של ראש חודש

השוכח לומר "יעלה ויבוא" צריך לחזור על התפילה. חלקו הראשונים מהו דינו של השוכח להזכיר יעלה ויבוא במנחה של ראש חודש. רבינו יהודה פוסק שאין טעם להתפלל ערבית פעמיים, הרי אינו יכול להזכיר "יעלה ויבוא", ותפילה זו ללא יעלה ויבוא הוא כבר התפלל. הוא הדין אם התבלבל והתפלל תפילת חול במנחה בשבת. חכמי פרובנס חולקים ואומרים שמכיוון שלא אמר יעלה ויבוא, לא יצא ידי חובת התפילה. אם כך, חובת התפילה עדיין רובצת עליו, ועליו להשלימה בכל אופן שיכול. רבינו יונה, כדרכו בקודש, הציע שיחזור ויתפלל ויתנה שאם אינו חייב בהשלמה תפילה זו תהא נדבה. הפוסקים פוסקים כדבריו.

השלמת התפילה בעזרת חזרת שליח הציבור

הרדב"ז פוסק שאם אדם החסיר תפילה בשוגג, וניגש כחזן בתפילה הבאה, יכול לכוון לקיים את השלמת תפילתו באמירת חזרת הש"ץ. הברכי יוסף מרחיב את האפשרות הזו לאדם שאינו חזן, שיכול לכוון לצאת ידי חובת השלמת תפילתו על ידי האזנה לשליח הציבור, והשומע כעונה.

גדר טעות המחייבת בתשלומין

בברייתות נאמר שאם טעה ולא התפלל רשאי להשלים, ואילו אם הזיד ולא התפלל לא. הראשונים מוכיחים שישנם מצבים בהם פטור מן התפילה בשעת התפילה (כמו האונן, או העוסקים בצרכי ציבור). במצבים אלו הוא פטור מן התפילה, ואינו משלים מפני שפשוט לא היה חייב, אין לו מה להשלים. אם כך ישנם שלושה מצבים –

1. פספס את התפילה בשאט נפש – אינו רשאי להשלים.
2. פספס את התפילה מפני שהיה עוסק במצווה או אונן, ופטור מן התפילה – אינו צריך להשלים.
3. הפסיד את התפילה מסיבה אחרת – ישלים אותה.

מהו הגבול בין פספוס בשאט נפש לבין פספוס מסיבה אחרת? הרמ"ה פוסק שאם חושב שישפיק להתפלל בהמשך, ומתוך טרדתו עברה השעה, רשאי להשלים. על סמך דבריו הבית יוסף פוסק שרק המפספס את התפילה בשאט נפש אינו רשאי להשלים אותה בהמשך.

ערוך השולחן מרחיב בעזרת מספר דוגמאות – היה עסוק בעבודתו וחושב שיספיק להתפלל בהמשך, או שסתם ישב בבטלה וחשב שיספיק להתפלל בהמשך, ואז שכח להתפלל – כל אלו אינם שאט נפש, ולכן רשאי להתפלל. דוגמאות נוספות מהמשנה ברורה – מי שלא הרגיש מרוכז בזמן התפילה או שלא היו לו מים לנטילת ידיים לפני התפילה – לא נכון להתבטל מתפילה בזמנה בגלל אלה, אך מי שלא התפלל בזמן בגלל סיבות שכאלה רשאי להשלים את התפילה.

בזאת אנו מסיימים את הסדרה הראשונה, שעסקה בעיקר חובת וזמני קריאת שמע ותפילה. מכאן נעבור לדיני תפילת הציבור.